
Fakamatala Fakata‘u 2011-12

‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Talamu'aki

'Oku lipooti 'i he fakamatala ni 'a e ngaahi ngaue na'e fakahoko 'i he vaha'a taimi 'o Siulai 1, 2011 ki Sune 30, 2012.

Na'e lahiange 'a e taimi (lolotonga 'a e ta'u 'e fitu kuo tau situ'a ki ai) na'e 'ikai ha Komisiona 'o e 'ofisi.

Na'e li'ekina fakapa'anga, naunau ngaue mo e kau ngaue he taimi lahi. Neongo ia na'e fakahoko 'e he ki'i 'ofisi ha ngaue lahi mo feinga malohi 'aupito ke fakamo'ui 'a e ngaue, pea ke tohoaki'i 'a e tokanga 'a e pule'anga ke tokoni'i mo fakamakalohi 'a e 'ofisi, fakalao, fakapa'anga mo fakaetaukei, ke a'usia e ngaahi tu'unga ngaue lelei mo faka'ai'ai e pule 'a e lao, pea fakatokanga'i 'i Tonga ni mo mamani-lahi.

Na'e 'ikai fu'u ongona 'e he pule'anga e ngaahi teke mei he 'ofisi, ko ia ai na'e kei mo'ui pe kae matu'aki ngavaivai, pea 'ikai lavame'a.

Te tau lava 'o langa ke lavame'a.

Ka kuopau, 'uluaki, ke tomu'a ma'u 'a e pou pou mo e loto'aki fakapolitikale 'a e Pule'anga ke fatu mo fakamakalohi 'a e 'ofisi ko e fa'unga ngaue faka'ai'ai malohi ma'a Tonga 'o e ngaue lelei, pule 'a e lao, faitotonu mo e pule lelei.

He'ikai lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ngaue kuo fakafatongia 'aki kimautolu 'e he Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 pea 'amanaki mai 'a e kakai 'o e fonua te mau lava 'o fakahoko – fakatotolo'i tau'ataina 'a e ngaahi launga 'a e kakai 'o fekau'aki mo e ngaahi faifatongia pe faitu'utu'uni 'a e ngaahi va'a ngaue 'o e pule'anga – kapau he'ikai tomu'a ma'u 'a e pou pou 'a e pule'anga, ki ha lao 'oku malohi mo leleiange, kuopau ke 'omai ha pa'anga fe'unga, ke fakahoko 'aki e ngaue mo fakavahenga'i mo fokotu'u ha ngaahi faka'ai'ai ke lava 'o unga ha kakai lelei, 'i he 'ilo mo e taukei, ke nau ngaue'i e vaka ni ma'a e kakai 'o e fonua mo e pule'anga 'o Tonga.

'Aisea H. Taumoepeau, SC
Komisiona

‘Ofisi ‘o e Komisiona kihe Va mo e Kakai

Ko e Komisiona ki he Va mo e Kakai, ko ha sino tau’ataina na’e fokotu’u ‘i he 2001 ke faka’ai’ai, poupou’i mo fakapapau’i ‘oku lelei ‘a e faifatongia, founa pule’i ‘o e ngaue (taau, vave mo anga-ngofua), pea tokoni foki ‘i hono teke ‘o e faitotonu, faifatongia taau mo e fa’unga pule lelei, ‘i he loto’i pule’anga.

Ko homau fatongia, ke tokoni’i ‘a e ngaahi potungau mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga, ‘a ee ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001, ke nau ‘ilo’i mo fakahoko honau fatongia totonu ki he kakai ‘o e fonua, fakahoko totonu mo lelei ‘a e fatongia ko ia, ‘o talangofua ki he lao mo e ngaahi founa ngaue mo e founa pule’i ngaue lelei kuo tu’utu’uni ‘e he Lao.

‘Oku mau tau’ataina mei he pule’i ‘e he sino fakahokongaue ‘o e Pule’anga pea taliui ki he kakai ‘i he malumalu ‘o e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni.

‘Oku mau fakahoko ‘a e ngaue tatau mo ia ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi ‘ofisi tali mo fakatotolo launga ‘oku ‘iloa lahiange ‘i mamani ko e ‘Ofisi ‘o e Ombudsman. Ko e ‘uhinga ‘o e Ombudsman, ko e “taukapo ma’ae kakai” pe “fakafofonga ‘o e kakai”. Na’e fokotu’u ‘a e ‘Ofisi ni ‘aki ‘a e Lao mei Fale Alea ko e Lao ‘o e Komisoni ki he Va mo e Kakai 2001.

‘Oku muimui-ofi ‘a e fa’unga ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, pea tatau pe mo e ngaahi ‘ofisi lalahi mo iiki ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani, ‘i he fa’unga na’e fuofua fokotu’u ‘i Sueteni ‘i he 1809, pea tuku’au mai ki onopooni.

Ko e tefito’i taumu’a ngaue ‘a e sino ko ‘eni ko hono fakatotolo’i ‘a e launga tupu mei ha ta’efiemalie ‘a e kakai ki he fakahoko fatongia, founa pule’i, pe faitu’utu’uni pe ngaue ‘a e ngaahi potungau mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga.

Na’e fakaofiofi hono fatu ‘o e Lao Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001 ‘i he Lao Ombudsman ‘a Nu’usila 1975. ‘I he ‘aho ni kuo longomo’ui, pea lavame’a ‘a e ngaue faka-Ombudsman ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani, ‘o hoko ko ha matapa faingofua, pea ‘ikai fu’u fakamole taimi pe pa’anga ke toe vakai’i ‘aki ha ta’efiemalie mei he kakai. ‘Oku laka hake he ngaahi ‘ofisi faka-Ombudsman ‘e 200 ‘oku memipa ‘i he sino faka-mamani lahi ‘oku ‘iloa ko e International Ombudsman Institute (IOI), ‘o kau ai ‘a e ‘ofisi ko ‘eni ma’a Tonga.

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e toko taha kotoa pe ‘o Tonga pe ko ha taha ‘oku ‘i Tonga ke launga mai ki he ‘ofisi ni. Ko e kongā lahitaha homau fatongia ‘oku fekau’aki mo e ngaue ki he launga. ‘Oku mau tui ko e launga ko e taha ia ‘o e ngaahi faka’ilonga (feedback) leleitaha ‘e lava ai ke ‘ilo ‘a e tu’unga lelei pe tu’unga ma’ulalo ‘o e faifatongia ‘a ha potungaue. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mau poupou’i mo faka’ai’ai ai ‘a e ngaahi va’a ngaue ‘o e Pule’anga ke fokotu’u ha va’a tali launga ‘i he’enua ngaahi potungaue takitaha, koe’uhi ke nau lava ‘o tokanga’i mo ngaue’aki ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi launga, ke fakalelei’i mo tokoni ki hono fakalakalaka ‘enua ngaue mo e faifatongia ki he kakai.

“Ko ‘emau tefito’i taumu’a ke fakalelei’i ‘a e founga fakahoko fatongia ‘a e ngaahi potungaue ‘a e Pule’anga ki he kakai, pea ‘oku ho’ata mai ‘a e taumu’a ko ia ‘i he’emau kaveinga ngaue.”

Visione

Ke hoko ‘o makatuliki ‘a e potupotu-tatau, faitotonu, taliui ki he lao, faifatongia lelei mo vave, ‘i he fakahokongaue mo e fa’unga pule ‘o e ngaahi potungaue ‘a e Pule’anga Tonga.

Taumu’a

Ke faka’ai’ai ‘a e faifatongia lelei mo e fa’unga ngaue lelei ‘i he ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e Pule’anga, pea ke uho’aki mo fisikitu’a ‘a e pule lelei mo e faitotonu.

Ngaahi Kaveinga Ngaue

- (a) Ke tokoni’i ‘a e faifatongia ‘a e ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha ‘a e pule’anga ke nau lava ‘o fakalelei’i ‘enua ngaahi tonounou, pea fakalelei’i foki mo ‘enua fakahoko fatongia.
- (b) Ke hoko ko ha ngaue’anga ola lelei mo lavame’a
- (c) Ke faingofua ‘a e fengaue’aki mo e kakai, pea vave mo ola ‘a e ngaue ki he launga
- (d) Ke hoko ko e fa’ifa’itaki’anga ‘o e fakahoko fatongia lelei ki he kakai.

Ngaahi makatu’unga mahu’inga ‘o ‘emau faifatongia

‘I he me’a kotoa pe te mau fai, te mau feinga, ke;

- (a) Ke potupotu-tatau, pea fakahoko ‘i he angatotonu mo e ta’efilifilimanako;
- (b) Fakahoko lelei homau fatongia ‘i he founga faka’apa’apa ki he toko taha kotoa pe;
- (c) Ngaue lelei’aki mo fakapotopoto’i ‘a e ngaahi koloa mo e naunau kotoa pe ‘a e Pule’anga; pea
- (d) Ke fakapapau’i ‘oku ‘ataa ‘emau ngaue mo e tokoni ki he toko taha kotoa pe.

Tukupa ‘o ‘emau faifatongia

‘Oku mau tukupa te mau ‘oange ‘a e tokanga fe’unga mo vakai’i fakamaatoato ‘a e launga kotoa pe ‘e a’utaki mai kiate kimautolu. Hili hano vakai’i lelei pea mau tu’utu’uni ke fakahoko ha fakatotolo ki he launga ko ia, te mau fakahoko ia ‘i he vavetaha pea ‘i he taimi nounoutaha ‘e ala lava, ‘i he founa ta’efilifilimanako mo tau’ataina. Pea kapau ko ha launga ‘oku mau pehe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano makatu’unga fe’unga ke toe hoko atu ki ai ha fakatotolo, te mau fakaha atu ‘a e ‘uhinga pe ngaahi ‘uhinga kuo mau fai ai ‘a e tu’utu’uni ko ia.

‘Oku ‘ataa homau ‘ofisi ki ha kakai ‘oku fiema’u tokoni, pea ‘ikai ke fakangatangata ‘a e siakale ngaue mo e mafai ‘o e Komisiona, ka ‘o kapau te mau ala fai ha tokoni, te mau tokoni.

Kau Ngaue

Na’e kei hoko atu pe hono tataki mai ‘e he ‘Ofisa Fakatotolo Ma’olunga ko Pilimisolo L. Tamo’ua ‘a e ‘Ofisi, ‘i he konga ‘uluaki ‘o e ta’u ‘oku lipooti atu ni, kimu’a pea fokotu’u ‘e he Kapineti ‘a Sateki Hopoate ‘Ahio, ko e le’o ‘ofisi fo’ou (Officer-in-Charge) ‘i Sanuali 30, 2012.

Hange na’e toutou fai e lave ki ai ‘i he ngaahi lipooti kimu’a, ‘oku ‘ikai ma’u ‘e he Officer-in-Charge ha mafai ‘o fakatatau ki he Lao ke malava ‘o fai ha tu’utu’uni ke fakatotolo pe ‘ikai, neongo ai ka a’utaki mai ha launga, pea ‘ikai foki hano mafai ke fai ha lipooti pe fakamatala ki ha toe feitu’u kehe.

Na’e toki fokotu’u ‘a Sateki ki he tu’unga Komisiona Le’ole’o ‘oku toe ‘aho ‘e taha pea ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga 2011-12, ‘i Sune 29. 2012.

‘Oku kau ki he kau ngaue ‘a e ‘Ofisi ni ‘a e ‘Ofisa Fakatotolo ko Ma’afu Tonga, Pule ‘Ofisi ko Mo’onia Taufu, Kalake ko Lea’asi Tonga mo e ngaue lau’aho ko Takina Pupu.

Kataki ‘o vakai ki he Fakamatala Fakalahi A ki he fakatata ‘o e tu’unga fakangaue.

Ko e ngaahi fatongia ‘o e ‘Ofisi

‘Oku lahi ‘a e ngaahi ngaue ‘oku fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, ‘o kau ai ‘a e ngaahi tefito’i ngaue ko ‘eni.

- Fakalelei va (resolution, conciliation) mo fakatotolo'i 'a e ngaahi launga fekau'aki mo ha faifatongia 'oku ta'efakafiemalie, kovi pe ta'etotonu, 'a ha potungaue pe kautaha 'a e pule'anga;
- 'Oatu ha ngaahi fale'i taau ki he langa-hake pea fakahinohino ki he ngaahi potungaue pe kautaha 'a e pule'anga 'a e founa pule ngaue lelei, pea fokotu'u atu mo ha founa ke fakalelei'i 'aki pe fetongi 'aki ha founa kuo ta'e'aonga;
- Tokoni'i pe fakahinohino 'a e kakai 'oku faka'eke'eke pe fie'ilo ki ha'anau totonu ke launga mai ki he 'ofisi ni, 'o tatau he a'utonu mai pe ko e telefoni, faitohi pe 'i ha 'imeili;
- Fakahoko mo e ngaahi ako ki hono fakatotolo'i 'o ha launga pea mo hono pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi ngaue ki he launga;
- Vakai'i mo sivi'i 'a e ngaahi ngaue ki he launga (customer service audit).

Neongo ko homau fatongia 'eni kuo 'osi fakamatala'i 'i 'olunga, 'oku mahino ne 'ikai ha ola fe'unga lolotonga 'a e ta'u, koe'uhi he na'e kei hokohoko mai hono ta'etokanga'i 'i he ngaahi ta'u lahi, 'o 'ikai 'omai ha Komisiona – ko ha taha 'oku taau 'i he naunau 'o e 'ilo pea ngaue ki he mala'e 'o e ngaue faka-Ombudsman. Pea ka kei hokohoko atu pe hono ta'etokanga'i 'e hokohoko atu ai pe 'a e 'ikai ola ha ngaue.

Folau ngaue ki tu'apule'anga

Na'e fakaafe'i pea kau atu 'a Pilimisolo L. Tamo'ua, ki he fakataha hono 3 'a e kautaha 'a e 'ofisi faka-Ombudsman 'o e Pasifiki (Pacific Ombudsman Alliance pe POA) na'e fakahoko ki Honiara, 'Otumotu Solomone 'i Sune 30 ki Siulai 4, 2011.

Na'e kole 'e he 'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga, ko e taha 'o e kau memipa kamata 'i hono fokotu'u 'o e POA (founding member) pea tali 'e he POA ke fakahoko mai 'a e fakataha 'a e Poate 'o e POA ki Tonga ni. Na'e taumu'a 'a e fakakaukau ke 'omai 'a e kau memipa poate 'o e POA, 'a ia ko e kau mataotao 'i he Lao mo e ngaue faka-Ombudsman, ke nau talatalanoa mo e kau taki 'o e Pule'anga Tonga, kau Fale Alea mo e ngaahi kulupu kehekehe, ke tokoni'i 'a e feinga 'a Tonga ke fokotu'u ha fa'unga fe'unga ki ha ngaue'anga fakatotolo launga ma'a Tonga.

Na'e tali 'a e fakakaukau, pea na'e fakahoko ai 'a e fakataha ki Vava'u 'i 'Okatopa 2011, 'a ia na'e kau mai ki ai 'a e kau taki mei he Pule'anga mo e Fakafofonga Nopele 'i Falealea 'i ha fakataha talatalanoa mo e Ombudsman 'o e Komoniueli 'o 'Aositelelia, Ombudsman 'o Papua Niukini, Ombudsman 'o Niu Sauele mo ha ni'ihiki kehe.

Na'e loto foki 'a e POA 'i he fakataha 'i Honiara ke kau atu 'a e 'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga, Pilimisolo L. Tamo'ua ki he konifelenisi fakafonua 'a e Ngaue Faka-pule'anga 'a 'Aositelelia 'o fekau'aki mo hono fakafepaki'i 'o e faihala (Australian Public Sector Anti-Corruption Conference) na'e fakahoko 'i Perth, Western Australia 'i Novema 12 -21, 2011. Na'e makatu'unga 'eni 'i he tui 'a e POA 'oku totonu ke teuteu'i e kau ngaue 'o e ngaahi 'ofisi iiki ange ke nau mateuteu, tautautefito 'i he mahino ki he POA 'oku 'ikai fu'u papau e fanga ki'i fonua 'e ni'ihi ki ha founa, kae ngalingali na'a 'iai ha fetuiaki fakangaue 'a e "fakatotolo launga" mo e "fakafepaki'i 'o e faihala". 'Ikai ko ia pe ka na'e mahino kuo 'osi fakahoko 'e he 'ofisa 'a e ako mo e ngaue fakatotolo 'o e fakafepaki'i 'o e faihala 'i he Corruption Practice Investigation Bureau 'i Singapore.

Ko e ngaahi faingamalie mahu'inga 'eni, he 'oku ne 'omai 'a e kakai leleitaha 'i he ngaue ni mei he tapa kehekehe 'o mamani, pea malava ai 'a e fevahevahe'aki mo fokotu'u 'a e va fengaue'aki. Ko e fu'u tokoni lahi ia ki he ngaue, he 'oku lava ke ma'u tokoni mo fale'i ta'etotongi mei he kulupu tokolahi ange ko ia, neongo e ngaue atu mei he ki'i 'ofisi si'isi'i mo vaivai pea li'ekina, 'o hange ko e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, 'i he ngaahi ta'u lahi ko 'eni hono ta'etokanga'i.

'Oku 'aonga 'aupito 'a e kau atu 'a Tonga, pea ke fakafofonga'i ma'upe 'a e 'Ofisi 'i he ngaahi fakataha'anga pehee ni, koe'uhi ko e faingamalie 'o e feako'aki mo e fetokoni'aki, pea ma'u ta'e-'iai-ha totongi.

Ngavaivai pea 'ikai ke ola lelei

'Oku fakatefito 'emau ngaue 'i homau fatongia "tali launga". Neongo ia, na'e si'i 'aupito 'a e ngaahi launga na'e a'u mai ki he 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai.

Ko ha toe ta'u fakalongolongo mo'oni 'o e 'Ofisi 'a e ta'u 2011-12.

Ko e leleitaha na'e ala fakahoko 'e he 'Ofisi, 'i he tu'unga lolotonga – 'ikai ha mafai, tokosi'i pea 'ikai ha 'ilo fe'unga 'a e kau ngaue, hala he Komisiona, pea 'ikai ha patiseti fe'unga – ko hono 'oatu 'a e "ngaahi fale'i pe fakafou" (advice and general referrals) ki he ngaahi feitu'u 'oku mau tui te mau lava 'o fakahoko ha ngaue ki he mamahi kuo 'ohake.

Na'e 'ikai ke a'u ki ha launga 'e 20 'i he ta'u kakato ko 'eni 'oku lipooti.

Na'e lahi 'a e faka'eke'eke ki he launga 'o faka'fou 'i he telefoni, ka ko e konga matu'aki si'isi'i 'aupito na'e toe hoko atu ai ke faitohi pe a'utonu mai ki 'Ofisi.

Na'e kaunga lahi 'a e 'ikai ha Komisiona mo ha pou'pou fe'unga 'a e pule'anga ki he hokohoko atu 'a e ngavaivai 'a e 'Ofisi.

'Oku taau ke fakaha 'i he lipooti ni ne tu'o lahi hono 'oatu 'a e ngaahi lipooti natula tatau, lolotonga 'a e ta'u 'e 6-7 kuo 'osi ki he ngaahi sino ngaue tautonu ki he ngaue fakapule'anga mo e fokotu'utu'u fo'ou, 'o fekau'aki mo hano fokotu'u ha fa'unga taau ma'a e teke ki he "ngaue faitotonu mo 'ata-ki-tu'a" ka na'e 'ikai fu'u mahino ha nga'unu pau.

Komisoni ki he Pule Lelei

Na'e fai 'a e alea lahi 'i hono pou'pou'i 'e he pule'anga 'a e fokotu'u fo'ou ki he lao Fakaangaanga Komisoni ki he Pule Lelei, tokua ko ha sino ke ne tokanga'i pea malumalu kotoa ki ai 'a e ngaahi ngaue 'a e 'Ofisi fakatotolo launga (Ombudsman), Faka'epaki'i 'o e Faihala, 'Atita mo ha ngaahi ngaue natula tatau. Na'e fakahoko e ngaahi laaulea ki he kaveinga ni 'i Fale Alea pea na'e tu'utu'uni ke 'ave 'a e Lao Fakaangaanga ni ke talanga'i mo e kakai.

Na'e toutou fakaha 'e he 'Ofisi ni 'a 'ene hoha'a 'i he fokotu'utu'u ko ia, koe'uhi 'oku matu'aki mahino 'e uesia 'e he Komisoni ki he Pule Lelei 'a e makatu'unga malohitaha 'o e 'Ofisi ni pe ha toe 'ofisi (integrity body) pe 'i Tonga ni – ko 'ene tau'ataina 'e ha'iha'i!

'I he taimi tatau 'oku lolotonga 'iai foki mo e Lao ki he Faka'epaki'i 'o e Faihala 2007 ka 'oku te'eki ke fakamanava'i ke ngaue.

'I he'emaui vakai, na'e hoko 'a hono fokotu'u fo'ou mai 'o e Komisoni ki he Pule Lelei, hili ange ha ngaahi ta'u lahi 'o e ngaue ngavaivai mai mo 'ikai mapoupoua 'a e 'ofisi ni, pea tanaki atu ki ai mo e te'eki ke ngaue 'a e Lao Faka'epaki'i 'o e Faihala, ke toe malohi ange 'a e tui 'a e toko lahi, pea nau fa'a lea 'aki, kuo taimi ke tamate'i 'aupito 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai, kae 'ai tokua 'a e Faka'epaki'i 'o e Faihala 'oku malohii, pea 'e ola ange, neongo 'oku te'eki ai ke tau 'ahi'ahi'i.

'Oku 'ikai ko ha fakakaukau fakapotopoto 'eni. 'E lelei ke toe vakai'i 'a e Lao ki hono Faka'epaki'i 'o e Faihala 2007 he 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ke fakalelei pea 'oua 'e fehope'aki ai 'a e ngaahi mafai kehekehe, koe'uhi ko hano toe foaki 'e he lao 'e taha 'a e ngaue mo e mafai

---

tatau ki ha tafa'aki ngaue kehe (duplication of powers/work). 'E hoko ia ko ha fakamole matu'aki ta'e'uhinga. Pea 'oku totonu, 'i he'emau tui ke kumia ha fa'ahinga fa'unga 'e lava ai 'o fakamakalohi 'a e ngaue 'a e 'Ofisi ni pea ke hoko 'a e fatongia ki he fakafepaki'i 'o e Faihala ko hono fatongia tanaki mai.

'I Tisema 2012, ne takai holo ai 'a e Komiti 'a Fale Alea 'o fakahoko e talanoa mo e kakai ki he ngaahi lao fakaangaanga 'o kau ai 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Pule Lelei, Komisiona ki he Va mo e Kakai pea mo e Fakafepaki'i 'o e Faihala.

Na'e 'ikai ke fakaafe'i ki ai 'a e 'ofisi ni. Pea pau ai ke feinga malohi ke fakae'a 'a 'ene fakakaukau. Ko e ngaue faingata'a, 'a e feinga ke tu'uaki ha lelei 'o ha me'a 'oku lolotonga lele matu'aki ngavaivai, pea 'ikai tokangaekina.

'I Tisema 2012, na'e pau ai ke fai e ngaue ki hono fa'u 'o ha Lipooti ki Fale Alea pea fakahu ki Fale Alea 'i he konga kimu'a 'o e 2013 'a ia ne fakaha ai 'a e fakakaukau 'a e 'ofisi ni 'oku 'ikai ke fiema'u ke fokotu'u 'e Komisoni ki he Pule Lelei 'i Tonga ni. Ko ha fa'ahinga Komisoni pehe ni te ne fakafeatungia'i 'a e tu'u tau'ataina mo e tu'u ta'e toe uesia 'a e ngaahi sisitemi 'o e pule lelei 'i Tonga ni.

Hokohoko atu tokoni mei he sino fakavaha'apule'anga mo fakafeitu'u

Ko e tokoni 'oku ma'u 'e he 'Ofisi ni mei he sino faka-kautaha fakamamani-lahi, International Ombudsman Institute (IOI) pea mo e sino faka-kautaha fakafeitu'u, Australasian-Pacific countries Ombudsman Regional (APOR). 'Oku fakatefito 'eni 'i he fevahevahe'aki 'o e 'ilo mo e ngaue, feako'aki, pea malava ke 'omai ha kau mataotao ke tokoni 'i ha ngaue pe fakatotolo 'i ha fonua 'e taha, 'o hange pe ko hano unga mai ha 'ofisa tekunikale ke tokoni 'i ha fakatotolo 'oku fekau'aki mo ha mala'e makehe pehe. Tukukehe, 'a hono fakapa'anga mai 'a e kau atu ki he ngaahi fakataha, ako mo e ngaahi konifelenisi, tu'upau. Ko e fakamole pe 'oku fua 'e he Pule'anga, ko e fakamole 'o ka fai ha fou 'i ha fonua kehe (en-route expenses).

'Oku kau foki 'a e 'Ofisi ni 'i he kau memipa kamata (founding member) 'o e sino ngaue tokoni si'isi'i ange mei he kautaha fakafeitu'u, 'oku 'iloa ko e Pacific Ombudsman Alliance, 'a ia na'e fokotu'u 'i he 2008 ke nofotaha 'ene tokanga 'i hono tokoni'i mo poupu'i 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi 'ofisi faka-Ombudsman 'i he ngaahi fonua iiki 'o e Pasifiki.

Fatongia ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai

Ko e tefito’i fatongia ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke fakahoko ha fakatotolo tau’ataina ki ha ngaue pe faitu’utu’uni ‘a ha potungaue pe kautaha ‘a e pule’anga (‘a e ‘oku ha ‘i he Tepile ki Lao Komisiona Ki he Va mo e Kakai 2001, ‘oku nau ongo’i ‘oku uesia ai kinautolu pe mole ai ha’anau totonu.

Ko e ngaahi launga ‘e lava ke fakahoko mai ‘i ha telefoni, a’utonu mai ki he ‘ofisi pe ko e faitohi.

Koe’uhi ko ‘emau ngaue ko ia, ‘oku malava ai ke mau faka’ai’ai ‘a e founa ngaue lelei, pea tataki ki he pule lelei. ‘Ikai ke ngata ai, ‘oku malava ke fokotu’u atu ha ngaahi fakalelei ki ha founa ngaue ‘oku vaivai pe ‘ikai ola lelei, ‘o tupu ai ha maumau.

Ko e fakatotolo kotoa pe ‘oku fakahoko ‘e he Komisiona ‘oku malu’i ‘o ‘ikai ke faka’ataa ke fakaha ki tu’a, ngata pe ‘i he ngaahi fakamatala ‘oku fiema’u ke fakaha koe’uhi ko e fakatotolo ‘oku fai.

Ko e ngaahi tefito’i ‘ulungaanga mahu’inga ‘o ‘emau faifatongia:

- Tau’ataina
- ‘Ikai filifilimanako
- Anga-totonu
- Faingofua ke ngaue’aki
- Vave
- Potupotu-tatau
- Palofesinale
- Ngaue fakataha

‘I he ‘osi hano fakatotolo’i ‘o ha launga, pea tui ‘a e Komisiona ‘oku taau ke fai hano fakalelei’i pe totongi huhu’i, ‘e lava ke ne fokotu’u atu ha ngaahi me’a ke fakalelei’i’aki ‘a e maumau kuo hoko, pe totongi huhu’i ‘o fakatatau ki he’ene tui ‘oku taau. Ko e fatongia ‘eni ‘oku faitatau ai ‘a e Komisiona mo e fatongia ‘o e ngaahi ‘Ofisi faka-Ombudsman ‘i he tapa kehekehe ‘o mamani.

‘I hono fatongia ko eni, ‘oku lava ai ‘e he Komisiona ‘o veteange pe fakalelei’i ‘a e ngaahi palopolema fakangaue (administrative) ‘oku ‘ikai fa’a malava lelei ‘i he fakamaau’anga , fale alea pe ko e mafai fakahokongaue pule (executive).

‘Oku mau taumu’a ‘aki ke fengau’e’aki lelei mo vaofi mo e ngaahi va’a ngaue ‘o e pule’a nga, koe’uhi ke faka’ai’ai ‘a e founa ngaue lelei, faitotonu mo ola foki.

‘Oku poupu pea faka’ai’ai ‘e he fatongia ‘o e Ombudsman ‘a e pule lelei mo e falala ‘a e kakai ki ha fa’unga pule ‘oku lava ke sivisivi’i ‘e he ngaue faka-Ombudsman.

‘I he feinga ke fakalelei’i ha launga, ‘oku feinga ‘a e ‘Ofisi e Komisiona Ki he Va moe Kakai ke fakahoko ha va lelei ‘i he vaha’a ‘o e tokotaha launga pea mo e ‘ofisi pe mafia kuo launga’i ke malava ‘o fakahoko ha va lelei mo’oni. Ko ‘emau ‘amanaki ia ke fakahoko ‘a e visione na’e langi mama’o ki ai ‘a ‘Ene ‘Afil Siaso Tupou V ‘i he taimi na’e Pilinisi Kalauni ai. Ko ia na’ane taukave’i ki he Pule’anga e ‘aho ko ia ke fokotu’u ‘a e ‘ofisi ni pea ke fakalele ha founa ngaue faka Ombudsman ‘o fakatatau ki he ngaahi me’a ‘oku ha ‘i he Lao CPR ‘o e 2001.

‘I he kuohili, na’e ‘i ‘ai ha feinga ke ngaue vaofi e ‘ofisi ni mo e ngaah potungae e pule’anga mo e ngaahi kautaha ke fakapapu’i ko e founa ngaue ki ha launga ko e taha ia ha me’a mahu’inga ‘i ha fakahoko fatongia ki he kakai. ‘Oku mau taukave’i ko e founa ngaue ki ha launga ‘oku fiema’u ke ngaue ngofua pea faingofua ki ha’anautolu tenau ngaue’aki. Na’a mau tukuatu ki he ngaahi potungae ‘a ‘emau hoha’a pe ‘oku mahu’inga’ia e ngaahi Potungae ‘i he ngaahi launga ‘oku fakahoko atu. ‘Oku mau faka’amu ko e fokotu’utu’u fo’ou kuo fai he Polokalama fakafo’ou ‘a e kau ngaue fakapule’anga ‘e fakatokanga’i ai pea fakakau ki he fokotu’utu’u fo’ou kimu’a pea fu’u faingata’a hano to e fakakau atu.

Lao

‘Oku fakamatala’i ‘a e fatongia ‘o e Komisiona mo hono ‘Ofisi ‘e he Lao ‘o e Komisiona ki he Va mo e Kakai 2001.

Ngaue

Na’e vahe’i mai ‘e he pule’anga ‘a e T\$134,100 ke ngaue’aki ‘e he ‘Ofisi ‘i he ta’u fakapa’anga 2011-12. Na’e ngaue’aki ai ‘a e T\$126,649 lolotonga ‘a e ta’u ‘oku lipooti atu ni. Na’e ofi he peseti ‘e 80 ‘a e fakamole ki he vahenga ‘o e kau ngaue. Pea ko e toenga ki he ngaahi fakamole fakahokongaue ‘a e ‘ofisi.

Faka’eke’eke kimu’a (preliminary inquiries) pea mo e fakatotolo kakato (formal investigations)

Ko e launga kotoa pe, ‘e kamata ‘aki ‘a e faka’eke’eke (preliminary enquiry) pea ko e lahitaha ‘o e ngaahi launga ‘oku solova pe ia ‘i he tu’unga ko ia, koe’uhi ko e founa ‘eni ‘oku tokoni ‘aupito ke fakapapau’i.

Pe ko e launga ko ‘eni ‘oku ‘i loto ‘i homau mafai ngaue pe ‘ikai;

Pe ‘oku fiema’u ke hoko atu ha fakatotolo kakato,

Pe, ‘e lava ‘o fakalelei’i ‘aki ha ngaahi faka’eke’eke, fale’i, fakahinohino pe femahino’aki.

Kapau ko ha launga ‘oku lolahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ha mai ‘oku fiema’u ke fakalelei’i, pea te mau fakahoko leva ha fakatotolo kakato (formal investigation). ‘E ala fakahoko ha fakatotolo kakato, koe’uhi ko e ngaahi ‘uhinga ko ‘eni.

- Ko ha fiema’u ke mau lava ‘o ma’u mai ha fakamatala mei he lekooti ‘oku tauhi ‘e ha potungaue/kautaha ‘a e pule’anga
- Ko e natula ‘o e launga ‘oku fakahoko
- Ko ha fiema’u ke vave ‘a e ngaue, pe ko e ‘ikai ke fie–talangofua ‘a e potungaue/kautaha ki he fiema’u fakamatala kuo mau tukuatu
- Ko ha tu’unga ngalingali ‘e mafola lahiange ‘a e uesia ‘o e ‘isiu ‘oku launga’i mai ki he toe kakai kehe, tukukehe ‘a e toko taha mamahi

Ngaahi launga

Ko e ngaahi launga pe ‘e 16 na’e ma’u ‘e he ‘Ofisi lolotonga ‘a e 2011–12.

Ko e launga ‘e nima na’a mau pehe, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u mafai ke fakahoko ki ai ha ngaue. ‘I he’ene pehee, ne mau fakakakato e ngaue ki ai pea fakaha ki he kau launga ‘a e ‘uhinga ‘o e tu’utu’uni kuo fai. Ko e launga ‘e 11 na’e lava ‘o fakalelei’i, ‘i he founa vave ange – faka’eke’eke preliminary enquiries, pea fakakakato ai ‘o hoko ‘a e fefiemalie’aki.

‘I he fakakatoa, ‘oku mahino ‘aupito ‘a e ngavaivai mo e ‘ikai ola lelei e ngaue ‘i he tu’unga lolotonga, koe’uhi ko ha ngaahi ‘uhinga mahino kuo toutou fai e lea ki ai ‘i he ngaahi ta’u hokohoko kuo situ’a ki ai.

‘Oku fa’a me’a ‘aki ‘e he ni’ihi ‘o e kau fakafofonga ‘i Fale Alea pe ‘i he ongoongo, ko e ‘ofisi “maumautaimi pea fakamole pa’anga”. ‘Oku mau tui, ‘oku kaunga ‘a e ngaahi lea pehee ni ke holomui ai ‘a e kakai toko lahi ‘o ‘ikai ke nau fiengaue’aki ‘a e ‘ofisi ni.

‘I he taimi tatau, ‘oku mau fakatuotuai ‘i he ‘ilo’ilopau ke tu’uaki ‘emau faifatongia ki he kakai (public awareness), koe’uhi ko e ngaahi ‘uhinga mahino kuo u ‘osi lave ki ai – tu’unga ‘o e kau ngaue, patiseti, ‘ikai ha mafai, pea ‘ikai fai ha femahino’aki ki ha fa’unga pau ‘e ngaue’aki ‘e he ‘ofisi ni – kuo fakalili’aki ‘eni ‘o ngavaivai (CPR), pea ‘ai e Anti-Corruption ‘o ngata pe he tohi lao, pea toe vilitaki ke ‘ai mo e fu’u fakamalu fo’ou – ko e Komisoni Pule Lelei, kuo u ‘osi lave ki ai kimu’a.

Neongo ‘a e ngaahi fakangatangata matu’aki mahino kuo fai e lave ki ai, na’e lava ‘e he ‘ofisi ‘o fakatokanga’i ‘a e ngaahi ‘isiu matu’aki mahu’inga mei he ngaahi ngaue na’a ne lava ‘o fakahoko, ‘a ia ‘oku ‘ohake heni ko’euhi ‘oku tui ‘a e ‘ofisi, ‘oku matu’aki fiema’u ke fai ha tokanga fakamaatoato ki ai.

‘ISIU 1. Ngali kehe e ngaahi ngaue ki he kelekele

Na’e launga mai ‘a e toko taha (te mau ui heni) ko “A” ki he ‘ofisi ni fekau’aki mo hono kelekele na’e lesisita fakalao ‘iate ia ‘i he 1959. ‘I he ngaahi ta’u si’i kuo tau situ’a ki ai, ne ha’u ha toko taha kehe (te mau ui heni) ko “B” ‘o langa hono fale he kelekele ‘oku pehe ‘e “A” ko hono ‘api, ‘i he funga ‘o ha liliu fakalao mai ‘o e lesisita kiate ia ‘i he 1959. Ta ko ee, na’e toe lesisita fakalao ‘a e kelekele tatau ‘e he toko taha kehe (te mau ui heni) ko “C”. Na’e tali ‘e he Kapineti ke lesisita ‘e “C” ‘a e tatau ‘oku pehe ‘e “A” ko hono ‘api, ‘i he 1991.

‘Oku fakatupu fifili ‘a e malava ke toe foaki ‘a e ‘api tatau ki ha toko taha kehe, hili ko ia, ‘oku lolotonga pukepuke ‘e he toko taha ‘e taha ‘a e lesisita. ‘Oku ne ‘omai ai ‘a e ngaahi fehu’i pe na’e founga fefe ‘a e fa’ahinga ngaue na’e fakahoko ki he kelekele ni, pea hao atu ‘o a’u ki he Minisita Fonua, pea a’u ‘o tali mei Kapineti.

Na’e fuofua a’u mai ‘a e launga ni ‘i he 2006, pea ‘oku kei fakaava pe ‘a e faile ko ‘eni, te’eki ke tapuni, neongo na’e pehe ‘e he Minisita Fonua ‘o e ‘aho ko ia, ‘e saiangi ki he’ene potungaue ke aofangatuku ‘a e me’a ni ‘i fakamaau’anga.

Hili ha ki’i taimi si’i mei ai, kuo toe ma’u ha tohi mei he potungaue ‘o fakaha mai kuo ‘osi fakalelei’i ‘a e launga ko ‘eni, hili tokua ha fakataha ‘a e ‘Eiki Minisita pea mo e mamahi, pea na’e ‘i ai tonu mo e kau ‘ofisa ‘a e potungaue.

Na'e faka'ikai'i 'eni 'e he mamahi, pea longo mai ai, 'o si'i pekia 'a e mamahi 'i he 2010 nai, ka 'oku kei hoko atu pe 'a e feinga 'a e foha lahi.

'ISIU 2: Ngaue Hala'aki 'o e Mafai

Na'e nofo totongi 'a e toko taha (te mau ui heni) ko "K", ko ha muli ne ngaue 'i ha va'a 'o e taha 'o e ngaahi kautaha pisinisi fakavaha'apule'anga na'e tu'u 'i Tonga ni. Ko e motu'a Tonga (te mau ui heni) ko "T" ha'ana 'a e fale nofo totongi pea 'i he taimi ko 'eni, ko e Pule Lahi ia 'o e taha 'o e ngaahi potungaue 'a e pule'anga.

Na'e launga atu 'a "K" ki he Komisoni 'o e kau Ngaue Faka-Pule'anga koe'uhi na'a ne ongo'i 'oku ngauehala'aki 'e "T" hono mafai faka-pule'anga ko e Pule Lahi 'o e Potungaue ke fakamanamana'i 'aki ia, koe'uhi ko 'ene launga atu ki a "T" ke fakalelei'i 'a e fale nofo totongi ke ma'a mo malu.

Na'e ki'i fuoloa 'a e nofo 'a e launga mo e PSC, pea toki fakafou mai ki he 'ofisi ni fakataha mo hono ngaahi pepa faskamo'oni ki he launga 'a "K" mo e fakamanamana na'e tukuaki'i na'e fakahoko 'e "T" 'aki hono mafai faka-pule lahi he potungaue.

Na'e 'oatu 'e he 'ofisi ni 'a e fale'i ke fakatokanga mamafa ki a "T" ke ta'ofi pea tuku 'aupito 'a hono ngauehala'aki hono mafai 'i he ngaue 'a e pule'anga koe'uhi ko 'ene fale nofototongi taautaha 'a'ana, he 'oku 'ikai totonu ke fakahoko 'ene tohi ki a "K" 'i he 'ulu'itohi 'a e potungaue, pea sitapa 'aki 'a e sila 'a e pule'anga, 'i he ngaahi fetohi'aki fakatautaha.

Hili ha ngaahi 'aho si'i kuo fakaha mai mei he PSC kuo 'ikai ke toe ngaue 'a 'Ofisa Pule Lahi "T" he kuo 'osi pe 'a 'ene taimi ngaue alepau.

Faka'amu ki he kaha'u

Na'e lahi pe 'a e ngaahi faka'ilonga 'i he kuohili 'oku poupou 'a e pule'anga ke fakalelei 'a e fa'unga 'o e 'Ofisi ni, neongo 'a 'ene tuai ha nga'unu mei he tu'unga vaivai kuo fuoloa 'ene lele mai ai! Ka 'i he taimi tatau, ne hoko 'a e kau atu 'a e 'Ofisi ki he ngaahi fengaue'aki mo e ngaahi 'ofisi lalahi mo lavame'a ange 'i he tapa kehekehe 'o mamani, ko ha fakalotolahi ki he ki'i 'ofisi ni, pea 'oku ou 'uhinga heni mo e fakamalo ki he International Ombudsman Institute, Australasia-Pacific Ombudsman Regional Conference, Pacific Ombudsman Alliance.

‘Oku mau faka’amu ke pukepuke ‘a e fengaue’aki ko ia pea malava ke hoko atu ki ha fakafetongi fakangaue ‘o ha kau ngaue ke hoko atu ‘a e feako’aki mo faka’ai’ai ‘a e ngaue ke tata tuli vaka ki he ta’au ‘o e ngaue fakamamani-lahi mo e teke ke faitotonu mo ‘ata-ki-tu’a ‘a e ngaue mo e faitu’utu’uni.

‘E malava ke ma’u ‘e he ‘Ofisi ni ha tokoni fakapa’anga ke fakapa’anga ‘aki ha ngaahi fakalakalaka, ‘i ha tapa pe ‘e fiema’u, KA kuopau ke tomu’a ‘ilo’i pe koeha ‘a e fakakaukau ‘a e pule’anga ki he fotunga ‘o e ‘ofisi ‘oku nau fiema’u.

Kuo loto ‘a e POA ke fakapa’anga ‘a e polokalama talaki ‘o e ngaue ‘a e ‘Ofisi ni, pea ke faka’ai ai ‘a e kakai, ngaahi ako, ngaahi kautaha taautaha mo e ngaahi siasi ke nau ‘ilo mo ngaue’aki ‘a e founa ngaue tali launga, mo e ngaue ki hono fakalelei’i ki ha solova’anga.

Ka ‘e kei fakatatali ‘a e me’a kotoa ke mahino e tukunga ‘o e ‘ofisi ni.

‘Oku mau faka’amu ke fakalelei’i ‘a e ‘Ofisi ni, ‘i hono Lao, fakatokolahi mo ‘omai ha kau ngaue potu’i fe’unga, pea tautefito ki ha Komisiona tu’uma’u, pea ke ‘omai ha patiseti te ne lava ke fakaivia e ngaue ‘o fakatatau ki he mafai mo e ‘amanaki ‘oku hilifaki mai.

‘Oku matu’aki mahu’inga ke ‘omai ha taha totonu, ‘oku ‘iai ‘ene visione ki he ngaue ‘oku ha’u ke ne fakahoko, pea ‘oange mo ha ngaahi faka’ai’ai fe’unga mo taau ke fie nofo ‘o fakahoko e fatongia (continuity). Ko hono fehangahangai ‘oku lolotonga palopolema’ia ai ‘a e ki’i kau ngaue vaivai ‘a e ‘Ofisi ni, he lolotonga ni.

‘Oku mahu’inga ke toe fakaongo atu, ko e sio ki he kaha’u na’a leleiange ke ‘ai ‘a e fa’unga Ombudsman ke ngaue lelei ia, pea fakateunga, pea toki fai ha sio makehe ki he Anti-Corruption koe’uhi ko e ngaue lahi ‘aupito ‘e fai ki ai, pea fiema’u mo e pa’anga lahi ‘aupito ki ai. Mahalo na’a leleiange ke fai ha fekumi ki ha founa ke ue’i hake ‘a e fatongia ‘o e Komisiona Fakafepaki’i ‘o e Faihala ke hoko ko ha fatongia tanaki ki he Komisiona Ombudsman.

‘E lelei ‘aupito ke tamate’i ‘aupito ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Komisoni ki he Pule Lelei, koe’uhi ko e ngaahi ‘uhinga mahino ne ‘osi lave ki ai.

Fakama'opo'opo.

'Oku vekeveke 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke faka'ai'ai 'a e 'ata-ki-tu'a 'o e faifatongia lelei, faitotonu mo e taliui ki he lao, ko e ngaahi makatuliki 'o e Pule Lelei. Kapau he'ikai 'oange ha tokanga fe'unga ki he ngaahi makatuliki ko 'eni, pea 'e faingofua ke to'ulu 'a e faihala, 'o ne fanau'i 'a e feto'aki fakasosiale, tupulaki 'a e masiva, holoa 'a e ngaahi ngaue tefito 'oku totonu ke fakalato 'e he pule'anga ma'a e kakai, pea fakautuutu 'a e fakafalala ki he ngaahi tokoni mei tu'apule'anga, vaivai ange e tu'unga faka'ikonomika, pea ko e faka'ilonga ia 'oku vaivai 'a e pule lelei.

'E lava 'e he 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai 'o tokoni'i 'a e pule'anga 'i he'ene feinga ke to'ulu 'a e pule lelei 'i Tonga. Kuo fakamo'oni'i foki 'oku hoko 'a e vaivai 'a e founa pule lelei ke tupulaki ai 'a e palopolema fakasosiale mo fakapolitikale 'i he ngaahi fonua lahi, kau ai 'a hotau ngaahi kaunga'api.

'Oku tau kaunga-tonu kotoa ke ngaue'i 'a e Pule Lelei. Kuopau ke fetakinima fakataha kotoa 'a e ngaahi ngaue'anga 'o e pule'anga 'i hono faka'ai'ai 'o e 'ata-ki-tu'a 'o e faifatongia lelei mo faitu'utu'uni, taliui ki he lao pea faitotonu, kae a'usia e taumu'a – ko e Pule Lelei.

'Oku tukupa 'a e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Va mo e Kakai ke ngaue fakataha mo e pule'anga, ka he'ikai lomekina ai 'a 'ene tau'ataina ke fakapapau'i 'oku ne faka'ai'ai 'a e 'ata-ki-tu'a, taliui ki he lao mo e pule lelei.

Office of the Commissioner for Public Relations
Organisation Chart

